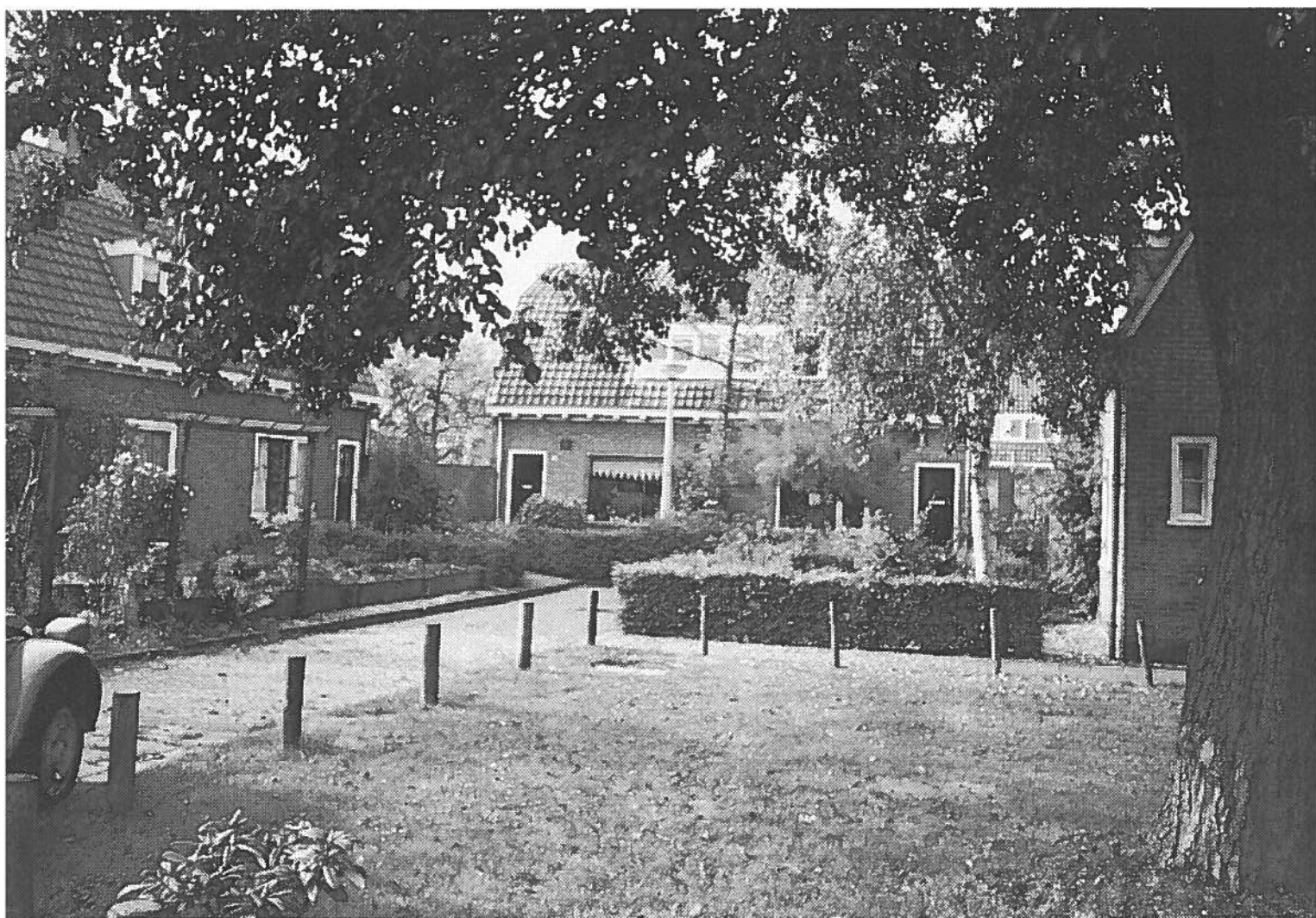

Tuinstadprojecten van 6 Nederlandse woning- bouwverenigingen en gemeenten

Tuindorp Oostzaan, Amsterdam

Beschreven initiatieven van woningbouwverenigingen (wbv) en gemeenten (gem)

Tuindorp De Bilt (2 wbv'en)
 Tuindorp Ede Kolkakker (2 wbv'en)
 Tuindorp Vreewijk, Rotterdam (NV)
 Tuinwijk Zuid, Haarlem (wbv)
 Betondorp, Amsterdam (wbv + gem)

Witte Dorp e.a. heropvoedingscomplexen (gem)
 Knutteldorp, Deventer (wbv)
 Dudokwijken, Hilversum (wbv + gem)

cursief: ook onderzocht op huidige bewoning en woonbeleving, zie hoofdstuk 7 en 8

Niet beschreven initiatieven van woningbouwverenigingen en gemeenten

Almelo, Rietdorp (wbv)
 Amsterdam, Tuindorp Oostzaan (gem)
 Amsterdam, Disteldorp/Vogeldorp (gem)
 Amsterdam, Tuindorp Nicuwendam (gem)
 Amsterdam, Floradorp (gem)
 Apeldoorn, Wolweg (wbv)
 Apeldoorn, Eendenweg (wbv)
 Apeldoorn, Mussenweg (wbv)
 Apeldoorn, Metaalbuurt (wbv)
 Arnhem, Geitekamp (div. wbv'en)
 Arnhem, Tuindorp Mussenberg (wbv)
 Arnhem, Thomas à Kempislaan (wbv)
 Breukelen, 'Rode Dorp' (wbv)
 Brunssum, Oude Egge (wbv)
 Brunssum, Rozengaard (wbv)
 Brunssum, Schuttersveld (wbv)
 Brunssum, Leeuwstuk (wbv)
 Delft, complex Frisoplein (wbv)
 Doorn, 'Palmstad' (wbv)
 Eindhoven, Bloemenbuurt (wbv)

Enschede, Pathmos (wbv)
 Gorinchem, 'Eerste West' (wbv)
 Goor, Ainsworthstraat (wbv)
 Geldermalsen, 'Tuindorp' (wbv)
 Haarlem, Slachthuisbuurt (wbv)
 Haarlem, Roschaghe (wbv)
 Heerlen, De eerste stap (wbv)
 Heerlen, Molenberg (wbv)
 Heerlen, Versliënbosch (wbv)
 Den Haag, Papaverhof (wbv)
 Middelburg, 't Zand (wbv)
 Nuth (wbv)
 Papendrecht, 't Zand (wbv)
 Rotterdam, Kiefhoek (gem)
 Veenendaal, Talmalaan (wbv)
 Velsen, Wijkeroogstraat (wbv)
 Zaandam, Vissershof (wbv)
 Zeist, Gerodorp (wbv)
 Zeist, Schaerweidelaan (wbv)
 Zwijndrecht, Meerdervoort (wbv)

Vooraf

Hoezeer de fabrikantendorpen die in het vorige hoofdstuk behandeld zijn in kwalitatief opzicht ook tot voorbeeld van goede volkshuisvesting mochten strekken, in kwantitatief opzicht stelden deze initiatieven weinig voor. De private sector bleef te weinig woningen bouwen van te lage kwaliteit en voor een te hoge prijs. Grote delen van de bevolking, in steden en op het platteland, moesten het met slechte, te kleine en desondanks vaak dure huisvesting stellen. Om de stagnatie in de verbetering van de volkshuisvesting te doorbreken was iets anders nodig, iets dat een werkelijke impuls aan de woningbouw kon geven, in zowel kwalitatief als kwantitatief opzicht. Daartoe nam de Nederlandse regering in 1901, vooral onder druk van gezondheidscommissies, de Woningwet aan.¹

De Woningwet beoogde enerzijds een verhoging van de kwaliteitsstandaard in de woningbouw en schiep anderzijds kredietmogelijkheden om deze kwaliteit te realiseren. Om voor overheidssteun in aanmerking te komen diende de opdrachtgever een toegelaten instelling in het kader van de Woningwet

te zijn, bijvoorbeeld een woningstichting, een woningbouwvereniging of een woningbedrijf; een niet-commerciële organisatie, die uitsluitend de verbetering van de volkshuisvesting tot doel had. Het opbouwen van deze nieuwe organisatorische verbanden voor de opdrachtgeversrol kostte enige jaren. Vervolgens moesten deze clubs van opdrachtgevers zich inwerken in de materie en in veel gevallen nog eigen kapitaal zien op te bouwen (eigen kapitaal was aanvankelijk een vereiste om krediet te kunnen krijgen). Voor de financiering waren de woningbouwverenigingen mede afhankelijk van de gemeente, en veel gemeenten werkten aanvankelijk niet erg hard mee omdat de bestuurders het bouwinitiatief nog steeds liever aan de particuliere sector wilden overlaten, of eenvoudigweg het financiële risico niet wilden nemen.²

Veel woningbouwverenigingen maakten zo een trage start en kwamen tot 1914 niet aan bouwen toe. Door de materiaalschaarste in 1914-1918 schoof de start nog verder op. Daarna volgde echter een ware bouwexplosie. Woningbouwverenigingen en woningbedrijven hanteerden voor veel van hun projecten het tuinstadmodel als uitgangspunt. Er was weliswaar

Project	Bouwjaar	Initiatief	Aantal won.	Aantal ha.	Dichtheid
De Bilt	1919-1930	wbv (2x)	139	5,3	26
Ede Kolkakker	1919	wbv (2x)	139* (330)	4,5	31 (26)
Vreewijk, R'dam	1917	NV	550 (**)	12	46
Tuinwijk Zuid, Haarlem	1920	wbv (coöp)	86	3,2	27
Betondorp, A'dam	1923-1927	wbv (2x), gemeente	1900	31	61
Zeeburgerdorp, A'dam	1925	gemeente	56	0,4	133
Asterdorp, A'dam	1926	gemeente	131	1,7	75
Witte Dorp, R'dam	1922	gemeente	343	3,9	88
Knutteldorp, Deventer	1919-1924	wbv	324	6,1	53
Boschdrift, Hilversum	1917-1919	gemeente	264	4,1	64

Toelichting:

- 139 (330) = het aantal woningen bedroeg 139, de architect had echter een plan voor 330 woningen
- * = in de bewonersenquête deed een aangrenzend, vrijwel gelijktijdig gebouwd complex mee van 23 woningen; het aantal woningen in de enquêtepopulatie (hoofdstuk 7) bedraagt daardoor 162
- ** = Het oorspronkelijke tuindorp groeide in latere decennia uit tot een stadswijk van ruim 5000 woningen
- wbv (coöp) = een woningbouwvereniging met een coöperatieve structuur trad als opdrachtgever op

Kerngegevens tuinstadprojecten woningbouwverenigingen en gemeenten

geen aparte Nederlandse tuinstadvereniging zoals in Engeland en Duitsland, maar de tuinstadgedachte werd omarmd door organisaties met een bredere doelstelling, zoals het Nederlands Instituut voor de Volkshuisvesting, en verenigingen van ingenieurs en architecten. Een sprekend voorbeeld daarvan was een prijsvraag voor het ontwerp van een tuinstadwijk, die in 1913 werd uitgeschreven door de Sociaal-Technische Vereniging van Democratische Ingenieurs en Architecten.³

Door de aandacht die deze prijsvraag trok, maar daarnaast ook door excursies die architecten ondernamen naar tuinstadprojecten in Engeland (bijvoorbeeld in 1914, zie hoofdstuk 2), werd het tuinstadmodel het ontwerpmodel voor de vervulling van de woningbouwopgave. Alleen daar waar de context een ander model vereiste, zoals bij woningbouw in grote stadswijken, hanteerde men andere modellen.⁴

De lijst aan het begin van dit hoofdstuk verschaft een overzicht van woningbouwprojecten die in de periode 1910-1930 naar het tuinstadmodel gerealiseerd zijn door woningbouwverenigingen en gemeenten. Uit deze lijst van ruim vijftig projecten moest een selectie gemaakt worden van acht projecten om te beschrijven en te analyseren, op dezelfde wijze als in hoofdstuk 5 gedaan is voor de fabrikanteninitiatieven. Het belangrijkste selectie criterium was (conform hoofdstuk 5) de

bijdrage van het voorbeeld aan het inzicht in het sociaal-ruimtelijk model. Daartoe is er op gelet dat een breed scala van variantmodellen aan bod zou komen.

Tuindorp De Bilt en Tuindorp Kolkakker in Ede zijn representanten van tuindorpen als lokaal samenlevingsmodel, zij het op kleine schaal.

Daarna volgen voorbeelden van projecten waarin de oprichters opvallende accenten legden op één van de dimensies in het tuinstadmodel. In Tuindorp Vreewijk, te Rotterdam en in Tuinwijk Zuid te Haarlem gaven de oprichters en ontwerpers op een bijzondere wijze uitdrukking aan de groendimensie. In Betondorp te Amsterdam en in het Witte Dorp te Rotterdam legden de oprichters een accent op de samenlevingsdimensie en wel in het bijzonder op de educatieve voorzieningen.

Knutteldorp in Deventer en de wijk 'Boschdrift' in Hilversum zijn voorbeelden van de tuinstadwijk als bouwsteen voor een algemeen uitbreidingsplan voor de gehele stad.

In tabelvorm is een aantal kerngegevens van de geselecteerde initiatieven van woningbouwverenigingen bijeengebracht. Net als in hoofdstuk 5 blijkt ook hier weer dat een echte tuinstad nergens is gerealiseerd; de projecten hebben de schaal van een tuindorp of tuinwijk, soms waren het zelfs niet meer dan tuindorppachtige woninggroepen. De gemiddelde pro-

jectgrootte die uit de tabel te berekenen is, bedraagt 393 woningen. Dit gemiddelde wordt echter sterk omhoog getrokken doordat één voorbeeld ver boven dit gemiddelde uitsteekt.

Laat men dit voorbeeld buiten de berekening, dan komt het gemiddelde uit op 224 woningen; belangrijk lager nog dan de gemiddelde projectgrootte van de fabrikanteninitiatieven (hoofdstuk 5), die op 350 woningen ligt. De miniaturisering van het tuinstadmodel zet zich dus in de initiatieven van woningbouwverenigingen en gemeenten verder door. Daarom wordt in het volgende niet meer van tuinstad maar van tuindorp gesproken.

De beschrijvingen van de projecten zijn, conform de werkwijze in hoofdstuk 5, grotendeels gebaseerd op lokaal verzameld materiaal. De beschrijvingen dragen een feitelijk karakter; de analyse geschiedt in de slotparagraaf van het hoofdstuk.

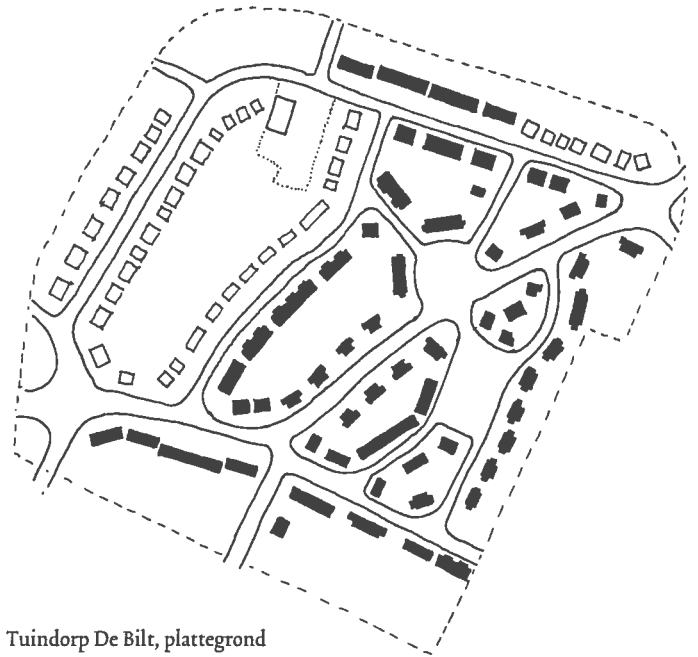
Tuindorp De Bilt

VOORAF

Woningbouwverenigingen en gemeentelijke woningbedrijven trachtten veelal, in navolging van het oorspronkelijke tuinstadmodel, een complete samenleving op lokale schaal te realiseren. Zij werden in dit streven beperkt door de kleine schaal waarop zij werkten of gedwongen waren te werken. Het geringe aantal woningen (enkele honderden) liet geen uitgebreid voorzieningspakket toe, maar binnen de mogelijkheden deed men al het mogelijke. Voorbeelden van het semi-complete samenlevingsmodel dat zo ontstond zijn onder meer te vinden in De Bilt en Ede.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL
Voorvechters van betere volkshuisvesting in het dorp De Bilt en omstreken, verenigd in een christelijke woningbouwvereniging (Patrimonium) en een uit SDAP-kring opgerichte woningbouwvereniging (de Algemene Biltse Woningbouwvereniging ABW) sloegen begin deze eeuw de handen ineen om tot de bouw van een tuindorp te komen.⁵ De hoofdarchitect was Ph.J. Hamers, die in hoofdstuk 5 al tweemaal ter sprake is gekomen als tuindorp-architect (Tuindorp Haren en Zuilen).

De ABW bouwde in de jaren 1919-1922 in drie fasen van 25-50 woningen in totaal 109 woningen, Patrimo-

Tuindorp De Bilt, plattegrond
Schaal 1:5000

nium sloot daarbij in 1930 aan met een complex van 30 woningen.⁶

De woninggrootte en dienovereenkomstig ook de huurprijzen lagen ver uiteen, van f 2,50 tot f 8,- per week.⁷ Er kwam een naar rang en stand gemengde bevolking, met een accent op spoorwegbeambten en geschoolde bouwvakarbeiders.⁸ De diversiteit komt tot uitdrukking in de variatie in woningtypen. Er zijn rijtjeswoningen, twee-onder-een-kapwoningen en vrijstaande woningen. Dit laatste type is in de studie bij geen enkel ander Nederlands tuindorpproject van woningbouwverenigingen of gemeenten aangetroffen. Bij fabrikanteninitiatieven komen vrijstaande woningen soms wel voor, al was het maar de directeurswoning.

Door hun lidmaatschap van de vereniging konden bewoners invloed uitoefenen op het beleid. Er werden ledenvergaderingen georganiseerd waarop zij hun stem konden laten horen. In SDAP-kring (de ABW) werd die gelegenheid meer gebruikt dan in christelijke kring (Patrimonium). In SDAP-kring was de woningbouwvereniging ook meer een lichaam dat individuen bond en de leden invloed gaf op het beheer dan in christelijke kring, waar men eerder uit gezagsgetrouwheid lid was van de vereniging.

Tuindorp De Bilt

Een tweede kanaal voor het uitoefenen van medebestuur was de Buurtvereniging Tuindorp (BVT), die kort na de oplevering van de woningen, in 1923, door bewoners opgericht werd met als doel 'het organiseren van kinderfeesten en behartiging van de algemene belangen van de buurt'.⁹ De vereniging organiseerde vanaf haar oprichting jaarlijks op eigen kracht onder meer de in heel De Bilt en Bilthoven bekend geworden 'zomerspelen'. Deze vonden plaats op de kinderspeelplaats centraal in het tuindorp. Tekenend voor het vertrouwen dat de BVT van de gemeente genoot was de overdracht door de gemeente aan de BVT van de speelplaats voor het symbolische bedrag van f 1,-.¹⁰ Met die overdracht werd medezeggenschap van bewoners over het beheer van de openbare ruimte gerealiseerd.

Het tuindorp heeft geen eigen voorzieningen. Bestaande infrastructuur moest daarin voorzien. Van oudsher waren winkels gevestigd in de lintbebouwing aan de bestaande verbindingsweg tussen De Bilt en Bilthoven, welke weg in een bocht achter het tuindorp langs liep. Aan de weg lag ook een horecagelegenheid, die een brandpunt vormde voor de verenigingsactiviteiten in tuindorp De Bilt. De eigenaar stelde zaal-

ruimte beschikbaar voor de binnenactiviteiten van verenigingen alsmede een buitenterrein waar een muziektent werd gebouwd voor het organiseren van openluchtconcerten.¹¹ Door de aansluiting van het tuindorpplan op bestaande bebouwing en de daarin reeds aanwezige voorzieningen, ontstond alsnog een vrijwel compleet sociaal-ruimtelijk model.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

De woningen zijn gegroepeerd rondom twee pleintjes aan weerszijden van een nieuwe verbindingsweg tussen De Bilt en Bilthoven. Deze weg vormde een integraal onderdeel van het plan. De pleintjes zijn met gras en bomen beplant. Het ene plein heeft een sierfunctie (er is een vijver met fontein), het andere plein heeft een speelfunctie voor kinderen; hier werden de eerder genoemde 'zomerspelen' georganiseerd.

De dichtheid van het plan bedraagt 26 woningen per hectare. De woningen hebben een forse tuin (130-300 m²), die zich goed leent voor moestuinieren. Alle tuinen zijn voor dat doel vanaf de zijkant of achterkant bereikbaar, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Haren, waar dezelfde architect het tuinieren moeilijk

maakte door de achterpaden met opzet weg te laten.

Veel aandacht werd besteed aan een levende groene erfscheiding tussen straat en tuin. Het bestuur van de woningbouwverenigingen kwam elk jaar controleren of de hagen goed geknipt waren en om een goed tuinonderhoud te stimuleren werden er ook tuinwedstrijden gehouden, zoals eerder is beschreven in Hengelo en Maarn (zie hoofdstuk 5).

De architectuur van de woningen is plastisch en decoratief, met verspringende dakvlakken, poortjes boven de voordeuren en siermetselwerk. Enkele woningen hebben zelfs rieten daken.

Het streven naar romantiek en ambachtelijkheid spreekt uit de architectuur en belichaamt het kleinschalig lokaal samenlevingsmodel dat werd nagestreefd door de oprichters.

Tuindorp Kolkakker, Ede

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL
Net als in De Bilt sloegen in Ede begin deze eeuw twee woningbouwverenigingen de handen ineen om een integraal plan voor woningbouw te realiseren. De woningbouwverenigingen waren Patrimonium (opgericht door christelijke vakbondsbestuurders) en de woningbouwvereniging Ede, die was opgericht door beroepsmilitairen die geleverd waren in het garnizoen te Ede en die met hun gezin in Ede wilden kunnen wonen. Patrimonium had een bestuur dat bestond uit behartigers van arbeidersbelangen, die zelf niet noodzakelijk ook in het tuindorp woonden. Deze vereniging had een top-down bestuurswijze. De woningbouwvereniging Ede echter kende zelfbestuur; hier was de bestuurswijze dus bottom-up. De bestuursleden woonden zelf ook in het complex. De laatstgenoemde woningbouwvereniging had voor haar bouwinitiatief verschillende architecten om een presentatie gevraagd en daaruit een keuze gemaakt voor architect G. Feenstra, gevestigd in Arnhem.

In het najaar van 1919 kreeg deze architect van de woningbouwvereniging Ede de opdracht om een bebouwingsplan te ontwerpen voor een woonwijk met 150 woningen. De woningbouwvereniging kreeg echter van de gemeente een strook grond langs een bestaande weg toegewezen (de Kolkakkerweg), waar slechts plaats was voor 26 woningen. Ede was een

typisch voorbeeld van een gemeente die het bouwinitiatief liefst overliet aan de private sector, en die weinig ruimte liet aan initiatieven van woningbouwverenigingen. Toen woningbouwvereniging Ede aan de slag ging met de voorbereiding van het 26-woningenplan bleek al snel dat Patrimonium bezig was om met een lokaal werkzame architect, Van Zoelen, een 100-woningenplan te realiseren op het terrein aan de overzijde van de Kolkakkerweg. De besturen van de beide verenigingen besloten daarop nauw te gaan samenwerken bij de verdere planvoorbereidingen; zij gaven hun architecten 'carte blanche' om de plannen naar eigen goeddunken op elkaar af te stemmen.

Uit archiefstukken blijkt dat Feenstra de trekkersrol voor zich opeiste bij de integratie van de beide plannen, en dat Van Zoelen volgend werkte.¹² Feenstra noteert bij de aanvaarding van zijn opdracht: "het stond voor de verenigingen vast dat een bebouwing plaats moest vinden in de geest van een tuindorp".¹³ Feenstra greep daarop zijn kans om een plan voor een tuindorp als compleet lokaal samenlevingsmodel te ontwerpen. Zijn programma bevatte 330 woningen, speelterreintjes, schoolwerktuinen, winkels en een badhuis; een veel groter en completer plan dan waarvoor hij strikt genomen opdracht had. Over het belang van het badhuis betoogt Feenstra:¹⁴ "Onder de meest nodige openbare inrichtingen, welke in een goed bebouwingsplan aanwezig moeten zijn, behoort in de eerste plaats het badhuis (...) De stichting van badhuizen ligt geheel op het terrein der overheidsbemoeiing. Een badhuis, waar tegen een zeer kleine vergoeding volksbaden beschikbaar worden gesteld, kan helaas niet rendabel geëxploiteerd worden. Dit zijn nu eenmaal inrichtingen, waar geldelijk verlies in zedelijke en hygiënische winst moet worden omgezet. Dat dit ook de opvatting is van de regering blijkt uit de voorschotten die ingevolge de woningwet aan onderscheidene woningbouwverenigingen voor een badhuis werden toegekend."

Het plan Feenstra werd in twee fasen gerealiseerd.¹⁵ Het oostelijke plandeel werd vrijwel conform het ontwerp van Feenstra gerealiseerd. Dit plandeel bestond uit 139 woningen en enkele winkels. Het westelijke plandeel echter werd ruim tien jaar later gegund aan een particuliere aannemer, die er vrijstaande huizen neerzette. Daarbij werd het stratenplan dat Feenstra had ontworpen, intact gelaten. Het voorzieningen-

Tuindorp Kolkakker te Ede, plattegrond
Schaal 1:5000

pakket bleef echter beperkt tot de winkels die reeds in het westelijke plandeel opgenomen waren, het oostelijke plandeel voegde daar alleen een accommodatie voor een speeltuinvereniging aan toe. Deze kwam op de plek waar Feenstra in zijn plan het badhuis had geprojecteerd.¹⁶

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Feenstra pleit in zijn handboek voor lage woningdichtheden, waar de grondprijs dit maar enigszins toelaat. De maximale dichtheid waarbij nog van een bebouwing naar het tuinstadmodel gesproken kan worden stelt hij op 40 woningen per hectare, belangrijk hoger dus dan het oorspronkelijke (Engelse) tuinstadmodel waarin 25 woningen per hectare de norm is. De wenselijke tuingrootte stelt hij daarbij op 200 m². In de naar zijn ontwerp uitgevoerde westelijke planhelft is de dichtheid 31 woningen per hectare, waarmee hij de oorspronkelijke norm wel overschrijdt, maar de door hemzelf gestelde norm ruimschoots haalt.

Over de groenvoorziening betoogt Feenstra:¹⁷ “Kenni- der natuur kan de vrije uren van de mens maken tot heerlijke, krachtgevende uren (...) Wat de kroeg de arbei-

der aan levenskracht ontnemt, dat geeft het natuur- leven in nog grotere mate terug.” Feenstra hechtte, zoals het citaat laat zien, vooral aan siergroen. Deze voorkeur voor de aanpak van de groenvoorziening blijkt daarnaast ook uit het feit dat hij de hulp inriep van een tuin- architect voor het maken van het beplantingsplan voor het project. Feenstra ontwierp de voortuinen als een doorlopende, collectief aangelegde en onderhouden groenstrook, die in het beplantingsplan van de tuin- architect meegenomen werd. De gemeenteraad hechtte echter vooral aan productief groen. Er werd gepleit voor veel tuinbouwgrond bij de woning voor moes en vee, zodat men zich deels zelf kon blijven redden en de huur kon blijven opbrengen. Daarbij telde voor de raad ook het op peil houden van het moreel:¹⁸ “De vele vrije tijd, die mensen hebben door de invoering van de 8-urige werkdag, door de één een zegen, door de ander een vloek genoemd, kan dan nuttig besteed worden.”

Op de dimensie ‘vormgeving’ volgt Feenstra het tuinstadmodel in grote lijnen, zij het minder overtuigend dan Hamers dat doet in zijn plan voor tuindorp De Bilt. Stedenbouwkundig vermeldenswaard zijn de besloten straatbeelden in het plan. Tussen twee be- staande straten (radiale uitvalswegen van het dorps-

centrum) projecteerde Feenstra een nieuwe straat, die verschillende keren verspringt. De visuele impressie van deze straat is, waar men ook loopt, steeds: kort en besloten. De beslotenheid wordt verder versterkt doordat de aftakkende straten, die aansluiting geven op de bestaande radialen, aan het einde vernauwd zijn tot een poortachtige situatie.

Feenstra opteerde voor gesloten straatwanden als beste uitdrukking van het tuinstadmodel, net als Van der Burgh en Eschauzier in het tezelfder tijd gebouwde tuindorp Vooruit in Ede-Zuid (zie hoofdstuk 5). Hij stuitte in de gemeenteraad op dezelfde bezwaren als de architecten van 'Vooruit' eerder deden: daar wilde men geen stedelijke straatwanden maar een open bebouwing, naar het voorbeeld van 't Lansink. Feenstra gaf toe aan deze wens; de twee-onder-een-kap werd het meest voorkomende woningtype in het plan.

Over de architectuur betoogt Feenstra:¹⁹ "Het is thans geen tijd meer van liefhebberijtjes, het is een tijd van grote dingen (...) Het is een gemeenschapstijd. Zo moet ook onze nieuwe architectuur een gemeenschapskunst zijn. Grote wijken moeten ons doordringen van hun gemeenschapsgeest. Dit uiten zij in hun architectuur (...) Daarom voere men voor de architectuur één hoofdgedachte." Feenstra realiseerde dit door verschillende woning- en bloktypen te ontwerpen die architectonisch gezien een familie vormen. Ook zorgde hij ervoor dat de woningen van de woningbouwvereniging Ede in architectuur een eenheid vormen met de woningen van Patrimonium. Uit alles blijkt dat Feenstra in Ede poogde om de stedenbouw en de architectuur dienstbaar te doen zijn aan de sociale doelen van het tuinstadmodel.

Tuindorp Vreewijk, Rotterdam

VOORAF

Een aantal oprichters van Nederlandse tuindorpen was vooral gecharmeerd van de manier waarop de groenvoorziening gestalte kreeg in het tuinstadmodel. Het Engelse parkmodel (zie hoofdstuk 2) sprak hen aan, en zij probeerden dat in de Nederlandse context uit te werken. Twee voorbeelden van tuinstadmodellen met een accent op de groendimensie worden in het onderstaande beschreven: tuindorp Vreewijk in Rotterdam en tuinwijk Zuid in Haarlem.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

In 1913 werd op initiatief van een aantal vooraanstaande Rotterdammers, die een daad wilden stellen voor de verbetering van de volkshuisvesting van de stad Rotterdam, de 'N.V. Eerste Rotterdams Tuindorp' opgericht.²⁰ Deze maatschappij was vergelijkbaar met een woningbouwvereniging in haar werking en structuur, met als belangrijkste verschil dat bewoners niet, zoals bij een vereniging, invloed op het beleid konden uitoefenen via de ledenraad; evenmin waren zij aandeelhouder, dus ook in de aandeelhoudersvergadering hadden zij geen stem.

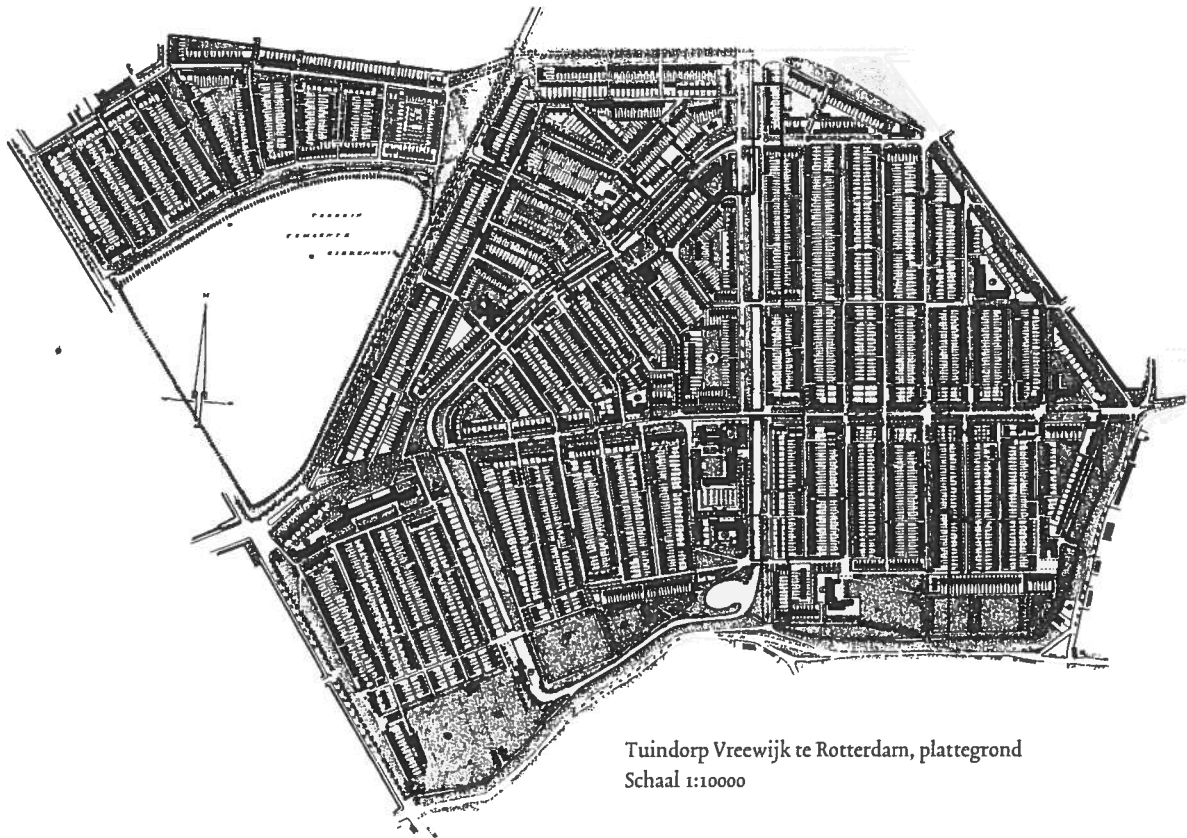
De belangrijkste man in de Maatschappij was de bankier K.P. van Mandele. Als architect nam de Maatschappij H.P. Berlage in de arm. Deze kreeg echter korte tijd later een opdracht van Kröller-Möller op de Hoge Veluwe en kwam niet verder dan het ontwerp voor het stratenplan. Het werk werd afgemaakt door De Roos & Overijnder, Granpré-Molière en Verhagen. Zij brachten flinke wijzigingen aan in het stedenbouwkundig plan en ontwierpen de verschillende woningcomplexen.

Het tuindorp was van meet af aan puur een woonvoorziening, er werd geen eigen (industriële) werkgelegenheid bij ontwikkeld. De Maatschappij kocht voor de realisatie van haar huisvestingsproject een stuk grond op het toen nog uit weilanden bestaande Rotterdam-Zuid. De keuze werd gemaakt op basis van de gunstige grondslag: zware klei.

Doordat de grondverwerving, het bouwrijp maken en de planvoorbereiding traag verliepen, kon de bouw pas in 1917 starten en was de Maatschappij niet meer de eerste met een tuinstadproject: de Rotterdamse Droogdok Maatschappij had de Maatschappij inmiddels ingehaald door in 1914 de bouw van Heyplaat te starten (zie hoofdstuk 5).

Het eigenlijke tuindorp Vreewijk bestond uit 550 woningen, maar het was van het begin af aan niet de bedoeling dat het een op zichzelf staand dorp zou blijven. Het moest de kern van de verdere verstedelijking op Zuid worden. De bouw ging door tot na de Tweede Wereldoorlog en Vreewijk bereikte toen een omvang van ruim 5000 woningen.

Van een tuindorp- of tuinstadproject kan men in die uitgroefase echter niet meer spreken. Het was geen sociaal-ruimtelijk model met een begrensde omvang meer. Het werd meer en meer een praktijk

Tuindorp Vreewijk te Rotterdam, plattegrond
Schaal 1:10000

van stadsuitbreiding volgens het standaardrecept: een rechtlijnig stratenplan geleidelijk volbouwen met huizenblokken. Een lokale politicus oordeelde: "Vreewijk verviel tot huisjesbouw, de tuinstadgedachte was in 1920 al ter ziele."²¹ De hoofdontwerper van het nieuwere (oostelijke) deel, Granpré Molière, presenteert de rechtlijnigheid van het stratenplan in een tijdschriftartikel als een bewuste strategie. "Een tuindorp is het niet geworden en dat zou ook verkeerd zijn geweest; de thans gestichte wijk biedt gelegenheid om, zonder geweldpleging, zich harmonisch in het uitbreidingsgebied te voegen; een tuindorp zou altijd een vreemd element zijn gebleven."²²

Wat hield het idealistische gedachtegoed van de oorspronkelijke oprichters, zoals K.P. van Mandele, nu precies in? In de eerste plaats wilde men uit oogpunt van volksgezondheid een alternatief bieden voor de alkoofwoning. 'Alkoof' is de benaming voor een inpandige slaapruijme (bedstede) in het midden van een etagewoning, een ruimte die niet aan een raam lag en dus niet geventileerd kon worden. In Rotterdam en Amsterdam was dit woningtype eind negentiende eeuw gemeengoed geworden als prototype van 'speculantenbouw'. Begin twintigste eeuw was de

bouw van dit type in Amsterdam niet meer toegestaan, maar in Rotterdam ging de bouw ervan nog door. De oprichters wilden ruime woningen, waarin ouders en kinderen een eigen slaapkamer konden hebben, alle kamers konden worden geventileerd en alle woningen een goede daglichttoetreding en bezonning hadden; een grote tegenstelling met de alkoofwoning, die klein, donker en bedompt was.

Een gezonde woning was de oprichters echter niet genoeg, hij moest in een groene omgeving gelegen zijn. Aan tuinen en plantsoenen kenden de oprichters hoge waarde toe. Die waarde lag op het vlak van gezondheid, maar ook op het vlak van sociale integratie. Men dacht daarbij uitdrukkelijk aan siergroen, niet aan productiegroen. Zowel individuele als collectieve tuinen droegen aan die waarde bij. Individuele tuinen moesten worden bewerkt door de gezinsleden; in die gemeenschappelijke taak zag men een versterking van de integratie binnen het gezin, een impuls voor het gezinsleven. En het gezin was op zijn beurt weer van waarde voor de opbouw van de "volks-gemeenschap", de integratie van de totale bewonerspopulatie die men nastreefde.

De collectieve plantsoenen moesten onderhouden

Tuindorp Vreewijk

worden. Deze taak trok de Maatschappij volledig naar zichzelf toe, de gemeente speelde hier geen rol in. De Maatschappij besteedde veel zorg aan het collectieve groen. Zij wilde alles er 'Hollands schoon en zuiver' uit laten zien.²³ De Maatschappij had een apart fonds voor onderhoud van plantsoenen en hagen ingesteld, waarin een deel van de huuropbrengst werd gestort. Uit dit fonds werden acht tuinlieden betaald, die continu met de uitvoering van het onderhoud bezig waren. Er was rond 1930 alleen al zeventig strekkende kilometer haagbeplanting in het tuindorp die drie keer per jaar geknipt moest worden. De tuinploeg werkte vanuit een loods op een binnenterrein en vormde daardoor een deel van het tuindorp. Zij waren zichtbaar aanwezig in de wijk en stelden daardoor een voorbeeld voor bewoners, om ook zelf actief aan het groenonderhoud bij te dragen. Omgekeerd ging er van bewoners die in hun eigen tuin aan het werk waren ook een motiverende prikkel naar de tuinlieden uit. "Wij houden elkaar wederkerig aan de gang, staan en vallen met elkaar", zei de Maatschappij.²⁴ De grote zorg voor het collectieve groen had niet alleen het doel om dit collectieve groen op peil te houden,

maar ook om een voorbeeld te stellen aan bewoners voor het onderhoud van de individuele tuin.

Een impuls daartoe vormde ook de jaarlijkse tuinenwedstrijd, die de Maatschappij organiseerde. In de jury zaten vijftig bewoners, waaruit ook blijkt dat bewonersactiviteit en beheerdersactiviteit sterk met elkaar verweven waren. De bewoners in de tuincommissie waren zeer actief; naast de jaarlijkse tuinenwedstrijd werd ook een blad uitgegeven en werden lezingen georganiseerd. Bij de eerste toewijzing van de woningen werden bewoners streng geselecteerd. Men moest bewezen proper zijn, werklustig en gemotiveerd om te tuinieren.

Het accent op de groenvoorziening stelde het meer algemene kenmerk van het tuinstadmodel, te weten de lokaal georganiseerde samenleving, in de schaduw. De wijk kreeg weliswaar een gemengde bevolking van arbeiders, ambtenaren en middenstand²⁵ maar voor het overige ontbrak de compleetheit van het voorzieningspakket en de lokale organisatie.

Als sociaal middelpunt hadden bewoners weliswaar het 'Zuidervolkshuis' aan de Brink, maar naarmate Vreewijk groeide, slaagde dit er steeds minder in om

de gehele Vreewijkse bevolking te bedienen. Het Zuidervolkshuis werd enkele decennia na de oprichting 'slechts in zeker opzicht en in eigen kring als middelpunt gevoeld'.²⁶ Er waren nauwelijks winkels in het tuindorp. Inkopen moest men doen in de lintbebouwing die Vreewijk met de andere wijken verbond of anders moest men er een ommelandse reis voor over hebben om in het stadscentrum aan de overkant van de Maas te gaan winkelen.²⁷

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

De dichtheid bedroeg in Vreewijk 46 woningen per hectare. Dat was aan de hoge kant voor tuinstadbegrippen, maar veel lager dan de bewoners gewend waren in de negentiende-eeuwse stadswijken waar zij eerst woonden; daar was een dichtheid van 100-150 woningen per hectare normaal.²⁸ De straten in Vreewijk zijn smal en de pleintjes klein. Daartegenover staat dat een deel van de blokken collectieve groene binnenterreinen heeft gekregen die een gevoel van ruimte scheppen.

De architectuur van de woningen is sober vergeleken met de decoratieve stijl waarin de architecten van bijvoorbeeld 't Lansink en De Bilt zich uitleefden. Ook in stedenbouwkundig opzicht is het ontwerp sober. Het kent weinig opzienbarende ruimtevormen. Er is een singel, een enkel pleintje en een enkel semi-openbaar binnenterrein; maar het grootste deel van de woningen staat aan smalle, niet opmerkelijk vormgegeven straten en straatjes. De eerder geciteerde hoofdontwerper van het nieuwere (oostelijke) deel schrijft: "De zuinigheid dwong ertoe (...) de armoede met het dekkleed der natuur te bemantelen."²⁹

Achteraf kan men dit 'bemantelen' van de sobere architectuur met behulp van groen ook anders (positiever) beoordelen. Het samenspel tussen groenvoorziening en bebouwing valt juist als een bijzondere kwaliteit van het ontwerp aan te merken. Bebouwing en groen zijn uit één stuk ontworpen. De ontwerpers hebben bewust getracht om 'grijs' en 'groen' te doen versmelten tot één harmonisch geheel.

Bewoners leveren aan die harmonie een bijdrage door hun best te doen voor een aantrekkelijk beeld van hun voor- en achtertuinen. Om het harmonische beeld duurzaam veilig te stellen waren bewoners in het huurcontract gehouden aan strenge bepalingen: er mocht (vrijwel) niets veranderd worden aan de woning of de tuin.³⁰

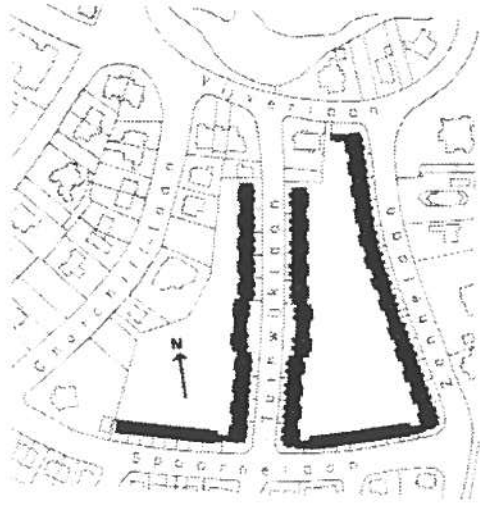
Tuinwijk Zuid, Haarlem

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

Haarlem is bedeed met verschillende tuindorpachtige wijken, wat mede te danken was aan de activiteiten van de aldaar gevestigde architect J.B. van Loghem, die een voorvechter was van de tuinstadgedachte. Van zijn hand zijn onder meer Cleverpark, Rosehaghe en tuinwijk Zuid. Het laatste complex is als casus geselecteerd.

Tuinwijk Zuid verrees op een aantrekkelijke locatie in een park, op de grens van Haarlem en Heemstede. Het gebied viel toen nog onder de gemeente Heemstede. Deze gemeente had in 1909 door J. Cuypers en J. Stuyt een uitbreidingsplan laten maken dat zich uitstreckte van de dorpskom van Heemstede tot de rand van de stad Haarlem.³¹ Het gebied waar tuinwijk Zuid verrees, lag in een zone die in het uitbreidingsplan de bestemming 'Villapark' had. Tuinarchitect L. Springer had eerder voor deze zone een inrichtingsplan gemaakt. De concessie tot bebouwen van dit terrein was in handen van een projectontwikkelaar, Grippeling.

In 1918 werd woningbouwvereniging 'Tuinwijk' opgericht om huisvesting te bieden aan ambtenaren en onderwijzers. Het bestuur van de pas opgerichte vereniging wendde zich tot Grippeling met de vraag of zij huisvesting voor haar leden mocht realiseren op diens terrein. Grippeling verwelkomde het plan en had ook geen bezwaar tegen een meer aaneengesloten bouwwijze dan het plan van Springer aangaf; geen villa's, maar bouwblokken.³² Ter compensatie van de dichtere, meer stedelijke bouwwijze bedacht men dat de binnenterreinen van de bouwblokken openbaar zouden zijn en een parkachtig karakter zouden krijgen.³³ Woningbouwvereniging 'Tuinwijk' was een vereniging voor en door bewoners zelf, een coöperatie vergelijkbaar met die in Duitstalige landen (zie hoofdstuk 3). De bestuursvorm was bottom-up, kleinschalig en autonoom; elk lid had één stem. Daarmee was woningbouwvereniging 'Tuinwijk' anders dan de meeste andere voorbeelden, waarin het bestuur een groep regenten of belangenbehartigers was, die zelf meestal niet in het tuindorp woonde. De vereniging was de wegbereider voor andere coöperatief georganiseerde woningbouwverenigingen. De vereniging voerde voor haar erkenning en toekenning van financiering directe

Tuinwijk Zuid te Haarlem, plattegrond
Schaal 1:5000

onderhandelingen met de minister van Arbeid, de heer Aalberse.³⁴

De ongebruikelijke structuur van de woningbouwvereniging betekende ook dat het verkrijgen van financiering voor de bouw moeizaam verliep.³⁵

De wijk bestaat uit 86 eengezinswoningen en een ruimte voor vergaderingen en andere activiteiten van de vereniging. De integratiegraad was hoog. Dit was te danken aan de autonome bestuursvorm, die veel overleg en samenwerking vereiste, de situering van de woningen rondom een gemeenschappelijke tuin, en aan de homogene samenstelling van de bewonersgroep. Deze homogeniteit werd in de hand gewerkt door de bijzondere bouwvorm. De woningen waren groot (5-11 kamers) en hadden een ongebruikelijke indeling: de woonvertrekken lagen aan de achterzijde, teneinde de woonfunctie zo veel mogelijk op het park te richten. De keukens en bergingen kwamen daarvoor aan de voorzijde te liggen. Deze bouwvorm sprak de beoogde brede doelgroep van ambtenaren en onderwijzers niet aan en maakte de huizen moeilijk verhuurbaar.³⁶

Tuinwijk Zuid

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Van Loghem stelt in een toelichting op zijn ontwerp dat eengezinsbouw in lage dichtheid geboden is “daar slechts dan de kinderen in blijheid in de natuur kunnen opgroeien”.

In tuinstad Zuid vormde het al eerder door Springer gemaakte parkontwerp een welkome aanleiding voor de architect om deze zienswijze concreet uit te werken. Hij wilde het parkachtige karakter en de geprojecteerde wandelroutes zo veel mogelijk respecteren. Hij koos ervoor de woningen te groeperen in twee grote blokken met vrijwel aaneengesloten wanden rondom een binnentuin. De dichtheid van deze configuratie komt uit op 27 woningen per hectare. De binnentuinen behouden een zodanige maat dat zij als park ervaarbaar blijven. De toegang verloopt via poorten. Zodra men vanaf een straat zo'n poort door gaat ontstaat het gevoel in een park uit te komen. De keuze voor het park-karakter impliceerde dat het groen in zijn geheel een sierfunctie moest krijgen; moestuinen zouden door hun rommelige aanblik afbreuk doen aan het park-karakter (vergelijkbaar met de bedoelingen van het Agnetapark, zie hoofdstuk 5).

Van Loghem wilde met zijn model op twee fronten integratie bereiken: integratie van natuur en stedenbouw en integratie van bewoners onderling. Iedereen woont immers aan het park. Alle woonkamers zijn er op georiënteerd en de hagen die de overgang markeren tussen de privé-tuin en het park zijn niet hoger dan 1,20 meter, zodat iedereen zicht blijft houden op het gebied. Door een niveauverschil van enkele decimeters (de tuinen liggen iets hoger dan het park) behouden bewoners in hun eigen tuin grotendeels hun privacy ten opzichte van het publiek in het park.

Bij een ruimtelijk model met een dergelijke parkachtige hoofdopzet zou men op het eerste gezicht een rurale, ambachtelijke architectuur verwachten. Van Loghem was echter een vertegenwoordiger van 'het Nieuwe Bouwen', een architectuurstroming met een rechtlijnige, kubistische stijl, die ver af lijkt te staan van de Unwinesque 'cottage'-architectuur in het oorspronkelijke tuinstadmodel (zie hoofdstuk 4). Van Loghem laat echter zien dat het Nieuwe Bouwen verzoenbaar is met het tuinstadmodel. Het harde, hoekige lijnenspel in de architectuur wordt verzacht door de integratie van de bouwmassa met het groen. Architectuur en landschap zijn met elkaar versmol-

ten. De uitgesproken landschappelijke aanpak van de ontwerp-opgave blijkt geen versterking nodig te hebben van een rurale architectuur.

Betondorp, Amsterdam

VOORAF

In Nederlandse tuinstadprojecten legden de initiatiefnemers soms een accent op de opvoeding van de bewoners. In hoofdstuk 5 werd dit aangetroffen bij tuindorp Heyplaat en in Treebeek bij staatsmijn Emma. Ook woningbouwverenigingen en gemeenten legden in hun tuinstadprojecten soms een opvoedingsaccent. Twee voorbeelden daarvan worden beschreven: Betondorp in Amsterdam en het tuindorp als 'woonschool' (paragraaf 'Witte dorp, Rotterdam').

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

De eigenlijke naam van Betondorp is 'tuindorp Watergraafsmeer', maar onder die naam is het project nooit bekend geworden. Doordat een deel van de 1900 woningen met behulp van toentertijd experimentele betonbouwmethoden is opgericht en die bouwmethoden het tuindorp een architectonisch uniek gezicht hebben gegeven, is het uiterlijke kenmerk bepalend geworden voor de naamgeving.

Aanvankelijk was op de locatie geen tuindorp gepland.³⁷ De gemeente Watergraafsmeer liet in 1918 door Gratama en Versteeg een bebouwingsplan voor haar gehele grondgebied ontwerpen, dat stedelijk van karakter was en waarin de buurten en wijken onmerkbaar in elkaar overliepen. In 1920 werd Watergraafsmeer echter door de gemeente Amsterdam geannexeerd en ging deze de stedenbouwkundige ontwikkeling verder bepalen.

Het hoofd van de Amsterdamse Bouw- en Woningdienst, Arie Keppler, was zeer gecharmeerd van het tuinstadmodel. Hem sprak vooral het idee van een complete, lokaal georganiseerde samenleving aan. In Amsterdam-Noord kreeg het overgrote deel van de nieuwbouw op zijn instigatie de vorm van zelfstandige tuindorpen, waarvan tuindorp Oostzaan de grootste en bekendste is.

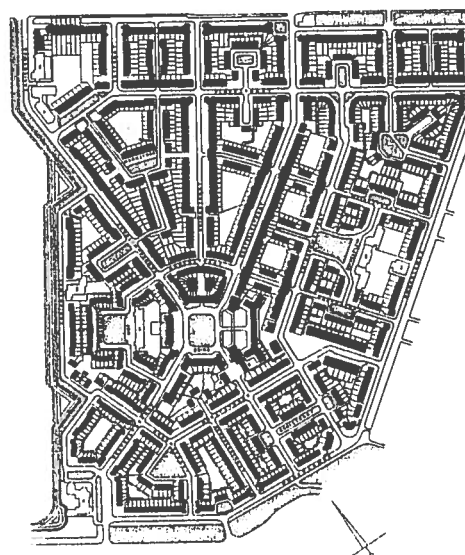
Ook voor de Watergraafsmeer bepleitte hij realisatie van de nieuwbouw in de vorm van tuindorpen. Hij kreeg zijn zin, zij het slechts voor een deel van het bebouwbare oppervlak.

Men koos voor de realisatie van het tuindorp de verst van de stad afgelegen hoek van de polder. Het ontwerp dat Gratama en Versteeg al voor die hoek hadden gemaakt werd aangepast naar het model van een lokaal georganiseerde samenleving: een ruimtelijk afgebakend geheel, opgezet rondom een centraal plein met voorzieningen. Het tuindorp had echter geen binding met de industrie of een andere bron van werkgelegenheid. De bewoners waren voor een baan aangewezen op de centrale stad, met uitzondering van de winkeliers en onderwijzers die in het dorp zelf hun brood verdienden. De diamantindustrie en Werkspoor, beide gevestigd in het oostelijk stadscentrum, zo'n 3 kilometer van het tuindorp verwijderd, waren voornamelijk werkgevers voor Betondorpers.

In 1922 werd door de gemeenteraad beslist over het programma: er kwamen naast de genoemde 1900 woningen talrijke voorzieningen: winkels, een fietsstalling, bibliotheek, scholen en een verenigingsgebouw. Bijna de helft van de woningen (900 stuks) werden in 1923-1925 gebouwd volgens experimentele betonbouwmethoden. Het ging om twaalf systemen, waarbij negen architecten betrokken waren. Opdrachtgever was het gemeentelijk Woningbedrijf. De andere helft van de woningen (1000 stuks) zijn door de woningbouwverenigingen Eigen Haard en de Algemene Woningbouwvereniging gebouwd in 1922-1927.

Dat de woningbouwverenigingen hier bouwden, was min of meer toeval. Er was toentertijd voor de woningbouwverenigingen geen keuzevrijheid in bouwlocaties. Binnen de toenmalige gemeente Amsterdam was (behalve in Noord) geen bouwlocatie meer beschikbaar. Zij meldden zich in 1917 voor een bouwlocatie in de Watergraafsmeer. Zij kregen de bouwlocatie nog hetzelfde jaar toegewezen. Zij hadden geen eengezinsbouw voor ogen, maar gestapelde bouw, zoals in de eerder door hen gebouwde complexen elders in Amsterdam. Ook sloten zij zich niet aan bij het betonbouwexperiment van de gemeente. Zij kozen voor de traditionele baksteenbouwmethode.

Betondorp trok een groep zeer bewust socialistisch stemmende en socialistisch levende, geschoolde arbeiders en lage ambtenaren. Het gemeentebestuur had het precies zo bedoeld: een paradepaardje van socialistische volksontwikkeling en emancipatie. Doordat de beoogde doelgroep zichzelf selecteerde, kon een krachtige wisselwerking tussen idealen van de op-

Betondorp te Amsterdam, plattegrond
Schaal 1:10000

drachtgever en die van bewoners ontstaan.³⁸

Betondorp heeft een uitgebreid voorzieningenpakket. Door de geïsoleerde ligging moest dat ook wel, anders was het als woonmilieu onaantrekkelijk (vergelijk ook Heyplaat in Rotterdam, zie hoofdstuk 5). Er waren twintig winkels en zes scholen. De samenstelling van het voorzieningenpakket was een afspiegeling van de sociaal-democratische doelstellingen die de oprichters voor ogen hadden; verheffing van de arbeidersklasse door zelfontplooiing. Geen kerk maar wel een bibliotheek, geen kroeg maar wel een verenigingsgebouw.

Voor de scholen werden door de gemeente hoog gekwalificeerde onderwijzers aangetrokken. Kinderen werd respect voor de natuur bijgebracht. Er werd aanschouwelijk natuuronderwijs gegeven: de kinderen trokken onder leiding van hun leraar, met de botaniseertrommel in de aanslag, naar het nabijgelegen park Frankendaal.³⁹

Nergens anders in Amsterdam was een omgeving die zo tot leren en zelfontplooiing aanmoedigde. Door de specifieke programmering van voorzieningen

Betondorp

stuurden de oprichters het sociale model sterk die richting uit. Dat lag er soms duimendik op, zoals blijkt uit de spreuk die boven de deur van de bibliotheek is aangebracht: 'wee degene die slechts één boek gelezen heeft'.⁴⁰ Bij andere voorbeelden zou deze sturing als bevoogdend zijn aangemerkt, maar in het geval van Betondorp zou dit onterecht zijn, aangezien de bedoelingen van de oprichters ten volle door de bewoners werden ondersteund. "Blijf uit die overall jongen", was het parool van de vaders aan hun kinderen.⁴¹ Als SDAP-lid voelden deze bewoners zich groepen hun kinderen deel te laten nemen aan de activiteiten die de Arbeiders Jeugd Centrale organiseerde, waaronder leerzame excursies. Door de hoge graad van activiteit en gemeenschappelijkheid van waarden en normen was de integratiegraad hoog.

Bewoners gaven verder van hun streven naar emancipatie blijk door hun gezinsleven op moderne leest te schoeien. Zij kozen voor kleine gezinnen. Daardoor hadden ouders per kind meer tijd voor de opvoeding dan in kinderrijke gezinnen.

Minder modern was de organisatie van het beheer.

De huurders van de gemeentewoningen hadden geen inspraakkanaal. Voor de huurders van de woningbouwverenigingen was er de ledenraad, maar die was niet lokaal georganiseerd.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Betondorp is een door velen bejubeld monument van stedenbouw en architectuur. Dat is te danken aan de kubistische architectuur van het Nieuwe Bouwen in het deel van het tuindorp dat in beton is gebouwd. Bij een dergelijke architectuur zou een stedenbouw met rechtlijnige, ruim opgezette straten en hoven behoren. In plaats daarvan werden de stedenbouwkundige ontwerpprincipes van het tuinstadmodel gehuldigd, met talrijke pleintjes en hofjes, die een hoge mate van beslotenheid scheppen. De Nieuwe Bouwen coryfee J. Duiker stelde toentertijd in een architectuurkritiek: "Er werden revolutionaire bouwmethoden en materialen gebruikt, maar de verkaveling was een imitatie van de structuur van een Drents dorp." Het plan bevatte tien kleine pleinen waarvan er vier de beslotenheid van een echte 'close' bezitten; het centrale

plein niet meegeteld. Daarnaast zijn er nog tien bouwblokken die beschikken over een gemeenschappelijk binnenhof. De openbare ruimte leende zich uitstekend voor een speel- en ontmoetingsfunctie. De hoge integratiegraad, die zijn wortels vond in het sociale model, werd versterkt door het ruimtelijk model.

Ook op het hogere schaalniveau, dat van het hele tuindorp, werd de integratie gestimuleerd: het stratenplan bestond uit radialen die allemaal uitkwamen op de Brink, waar de meeste voorzieningen lagen. Op die wijze werd de positie van de voorzieningen, die als integratiemotor werkten, sterk benadrukt en werden de loopafstanden bekort.

Volgden de ontwerpers op het punt van de vormgeving trouw het tuinstadmodel, op het vlak van de woningdichtheid was dat minder het geval. De woningdichtheid lijkt laag, maar dat is schijn. Met 61 woningen per hectare lag de dichtheid van Betondorp ver boven de tuinstadnorm. De hoge woningdichtheid werd in hoofdzaak veroorzaakt doordat er veel gestapelde woningbouw voorkwam in het plan. In het plandeel dat door de beide woningbouwverenigingen werd gerealiseerd, was gestapelde bouw vanaf het begin de opzet geweest. Daar was de dichtheid van nature hoger dan de tuinstadnorm (de woningbouwverenigingen conformeerden zich niet aan de idealen van de gemeente).

In het gemeentelijk deel was het aanvankelijk de bedoeling om eengezinswoningen te bouwen. Door de materiaalschaarste, die in de loop van de Eerste Wereldoorlog optrad, werd men echter gedwongen tot bezuinigingen. Eén van de maatregelen was om over te stappen van eengezinswoningen naar duplexwoningen. Wat één woning lijkt op een eigen kavel, zijn in werkelijkheid twee woningen, waarvan er maar één eigen grond heeft. Door deze opzet komt ook de groendimensie van het tuinstadmodel niet optimaal uit de verf. De helft van de bewoners heeft geen eigen tuin. Daartegenover staat dat het centrale plein en ook de meeste andere openbare ruimten overwegend een groenfunctie hadden en dat de beheerders een fonds voor aanleg en onderhoud van het groen ingesteld hadden, waarmee de plantsoenen van bloeiende planten voorzien konden worden. Zo deed men voor de realisering van de groendimensie wat men kon, gegeven de hoge woningdichtheid waarin gebouwd moest worden.

Witte Dorp, Rotterdam, en andere complexen voor 'ontoelaatbaren'

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL
Kon Betondorp al aangemerkt worden als een socialistisch opvoedingsexperiment via een lokaal georganiseerd samenlevingsmodel, met de oprichting van heropvoedingscomplexen voor sociaal ontoelaatbare gezinnen gingen de socialistische stadsbestuurders in hun streven naar opvoeding nog een behoorlijke stap verder: vrijwel totale controle.

In de jaren twintig grepen verschillende gemeenten, en niet alleen de grootste, voor de realisering van (her)opvoedingsdoelen, terug op een model dat in zijn vormgeving tuindorpachtige trekken vertoont.

Drie projecten van dit type worden verder aan een beschouwing onderworpen:

- Zeeburgerdorp, 1925, Amsterdam (56 woningen);
- Asterdorp, 1926, Amsterdam (131 woningen);
- Het Witte Dorp, 1922, Rotterdam (343 woningen).

In Rotterdam was het ontwerp van J.J.P. Oud, in Amsterdam was het een eigen ontwerp van de gemeentelijke Woningdienst. De directeur van deze Woningdienst, Arie Keppler, die zich ook voor de oplossing van de reguliere volkshuisvestingsopgave de bouw van tuindorpen ten doel stelde, was de grote motor achter de oprichting van de heropvoedingscomplexen.⁴² Keppler wilde de allerarmsten, die te maken hadden met slechte woningen, persoonlijke problemen, burenruzies, huurschulden, huisuitzetting en dakloosheid, de kans geven zich tot hogere welstand te verheffen en hun problemen op te lossen. Dat deed hij door de betreffende gezinnen een redelijke woning, hygiëne, orde, regelmaat en activiteiten voor de kinderen te bieden. Dat betekende voor de betrokken gezinnen concreet: een overplaatsing naar een speciaal voor dit doel aangelegd wooncomplex dat onder controle stond van een woningopzichteres. De complexen lagen geïsoleerd ten opzichte van de overige woonbebouwing, soms op onaantrekkelijke locaties, temidden van industrie. Eén complex, Asterdorp, was compleet in zijn beheersingspolitiek. De toegang verliep via een poort, waar al het in- en uitgaande verkeer kon worden gecontroleerd, en die 's avonds eventueel door de woningopzichteres kon worden afgesloten.

De complexen hadden een op de doelstelling toegesneden voorzieningenpakket: enkele winkels, club-

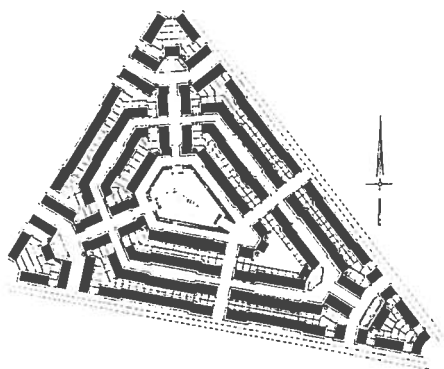
lokaaltjes, was- en badgelegenheid, werkplaatsen en een zandbak voor de kinderen. Het was de bedoeling van de oprichters dat alle activiteiten onder begeleiding van de woningopzichteres plaatsvonden, maar de bewoners onttrokken zich gedeeltelijk aan de bevoogding. In Asterdorp richtten de bewoners een eigen speeltuinvereniging op, 'Vriendschap zij ons doel', die tevens als belangenbehartigersclub optrad, en die wist te bereiken dat er een tweede uitgang naar de buitenwereld kwam, de straten namen kregen en er bomen werden geplant.⁴³

In Amsterdam, waar de isolatie en controle sterker was dan in Rotterdam, waren de woongemeenschappen voor ontoelaatbaren geen succes. Wonen in Asterdorp of Zeeburgerdorp betekende gestigmatiseerd worden; kinderen werden op school gepest en eenmaal volwassen ondervond men problemen bij het zoeken naar werk, doordat werkgevers hen discrimineerden.⁴⁴ Ondanks de woningnood kampten de complexen met een hoge leegstand, gezinnen waren alleen in uiterste nood bereid er een woning te accepteren. Ook in termen van heropvoeding en welstandsverbetering waren de Amsterdamse heropvoedingscomplexen geen succes: slechts een kwart van de gezinnen stroomde door naar de reguliere woningmarkt, de overige driekwart ging terug naar een krotwoning en viel daar terug in oude gewoonten, armoede en problemen.⁴⁵ In Rotterdam werd de welstandsverbetering echter in het dorp zelf bereikt, dus zonder doorstroming naar een gemeentewoning elders. Hier ontstond een hechte gemeenschap, die het na verloop van tijd zonder woningopzichteres af kon.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Hoewel het heropvoedingsmodel met zijn top-down gestuurde controlepolitiek ver af stond van het tuinstadmodel, leenden bepaalde vormgevingskenmerken van het tuinstadmodel zich merkwaardig genoeg ook als ruimtelijke uitdrukking voor het heropvoedingsmodel.

Het centrale plein met radiaal uitwaaiende straten vormde in het tuinstadmodel de uitdrukking van een zelfvoorzienende gemeenschap rondom een plein ('Brink') met voorzieningen, in het heropvoedingsmodel stond het radiale patroon in dienst van de overzichtelijkheid. Het stratenplan was erop ingericht dat (...) er geen onbespied hoekje overbleef.⁴⁶ In het Witte

Witte Dorp te Rotterdam, plattegrond
Schaal 1:5000

Dorp kon de opzichteres vanuit haar kantoor-tje bijna het gehele complex overzien. In Asterdorp lag het kantoor-tje boven de poort, die de enige uitgang naar de buitenwereld vormde en die de opzichteres 's avonds op slot kon doen.

De poortachtige bebouwing aan de randen was in het tuinstadmodel een markering die aangaf dat men een lokaal georganiseerde samenleving betrad, in het heropvoedingsmodel diende ze ter voorkoming van ontsnapping uit die samenleving. De laagbouw als bouwvorm diende in het tuinstadmodel als uitdrukking van binding aan de grond en de natuur, in het heropvoedingsmodel was laagbouw vooral een handige bouwvorm om vanaf de straat te kunnen kijken of de woning netjes opgeruimd was.

Naast overeenkomsten in het ruimtelijk model zijn er ook verschillen. Voortuintjes bijvoorbeeld ontbraken in de controle-complexen systematisch, omdat de oprichters bang waren dat bewoners daar een rommeltje van zouden maken. De woningdichtheid lag ver boven de tuinstadnorm. In Asterdorp was de woningdichtheid 75 woningen per hectare, in het Witte Dorp bereikt de dichtheid zelfs een waarde van 88 woningen per hectare, de hoogste dichtheid die in deze studie aangetroffen is. 'Ruim wonen' was dan ook geen doelstelling van het heropvoedingsmodel. 'Groen wonen' evenmin. De beschikbaarheid van ruimte en groen was in het licht van het heropvoedingsdoel niet

Witte Dorp, Rotterdam (1986)

van wezenlijk belang. De opvoeding was gericht op het bijbrengen van basiswaarden zoals netheid, hygiëne en het bestrijden van drankmisbruik. Aan andere opvoedingsaspecten kwam men niet toe.

In de architectuur is geen romantische lijn toegepast (dat zou ook misleidend zijn). De architectuur in het Witte Dorp is door toepassing van schuine kappen nog enigszins intiem en romantisch, in Asterdorp en Zeeburgerdorp domineert de strakke lijn van het Nieuwe Bouwen. Het bouw materiaal was beton, de architectuur vergelijkbaar met Betondorp. De strakke lijn in de architectuur spoorde met de strakke lijn die de woningopzichteres in het beheer hanteerde.

Knutteldorp, Deventer

VOORAF

In stedelijke gebieden kon de bouwstroom voldoende omvang hebben om stadsuitbreiding te doen plaatsvinden in de vorm van zelfvoorzienende, tuindorpachtige wijken. Deze kenden een eenzijdige bevolkingssamenstelling: het waren woonkwartieren voor arbeiders. Kenmerkend is verder dat ze dichter bebouwd en stedelijker vormgegeven zijn dan de eerder in dit hoofdstuk behandelde voorbeelden, waaruit eens te meer blijkt dat deze complexen van meet af aan bedoeld waren als deel van een groter geheel, te weten het totale 'stadslichaam'.

Twee voorbeelden van dit variantmodel worden besproken: Knutteldorp in Deventer en Boschdriфт in Hilversum.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

In 1919-1924 bouwde de Vereniging tot verbetering van de woningtoestand in Deventer (VtV) op een voormalig bolwerk de arbeiderswijk 'Knutteldorp' (324 woningen). De wijk dankte zijn naam aan de architect, W.P.C. Knuttel, zoon van toenmalig rijksbouwmeester D. Knuttel. VtV was al in 1895 – dus enkele jaren vóór de Woningwet in werking trad – opgericht vanuit de Volksbond ter bestrijding van drankmisbruik.⁴⁷ De vereniging had een algemene functie voor geheel Deventer, dus niet specifiek voor Knutteldorp. Het was geen coöperatie of andere organisatievorm die medebestuur in Knutteldorp mogelijk zou maken.

Het bestuur nam de beslissingen en de bewoners hadden daar marginaal invloed op. De bestuurswijze was in de oprichtingstijd niet lokaal en autonoom. Dat gold ook voor de bestaansmiddelen. Knutteldorp had geen eigen industriële werkgelegenheid, de oprichters hadden geen banden met de industrie. De bewoners werkten bij diverse bedrijven in de stad of in de nabijgelegen haven.

Knutteldorp was wél een lokaal samenlevingsmodel als gekeken wordt naar het voorzieningenpakket: tien winkels, een badhuis en een vergaderzaal. De wijk kon daarmee redelijk op zichzelf staan; alleen voor de school en de kerk moest men het dorp uit. Een school was aanvankelijk wel in het programma opgenomen, maar op de gereserveerde locatie in de noordpunt van het plan werden uiteindelijk woningen neergezet.

Knutteldorp te Deventer, plattegrond
Schaal 1:5000
Het plan bestaat grotendeels uit
pleinen die door korte straten
met elkaar verbonden zijn.

De bevolking bestond eenzijdig uit arbeiders; voor de hogere rangen en standen bouwde de VtV niet. De homogeniteit van de bewonersgroep leidde in Knutteldorp tot een hoge mate van betrokkenheid en integratie. Het verenigingsleven kwam tot grote bloei, vooral nadat men met elkaar de Tweede Wereldoorlog door was gekomen. Uit het comité dat in juni 1945 het bevrijdingsfeest georganiseerd had, kwam een buurtvereniging voort die een veel bredere doelstelling had dan alleen zo nu en dan feesten organiseren: toneel, muziek, kinderactiviteiten en uitstapjes voor bejaarden.⁴⁸ Er werd dankzij de inspanningen van de buurtvereniging op een naastgelegen braakliggend terrein een pand verworven dat als wijkgebouw dienst kon doen. Er zat een flinke lap grond omheen, die werd bestemd tot kinderspeelplaats en kinderboerderij. Bij het opbouwen van deze voorzieningen werd veel zelf-

Knutteldorp

werkzaamheid door bewoners aan de dag gelegd. Kinderen hielpen ook mee bouwen aan hun eigen speeltuin, onder het toezicht van een LTS-leraar.⁴⁹

In het spectrum van activiteiten is de stedelijke cultuur herkenbaar. Activiteiten gericht op moestuinieren en natuurwaardering vormden maar een klein deel van het totale activiteitenpakket. Voorbeeld van een activiteit die gericht was op natuurwaardering is de organisatie van educatieve wandeltochten voor de jeugd. Dit betrof een initiatief van biologieleeraren uit de omgeving van Knutteldorp.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Knutteldorp is voor tuinstadmaatstaven in hoge dichtheid gebouwd: 53 woningen per hectare.

De tuinen zijn aan de kleine kant; voor moestuinieren zijn ze nauwelijks geschikt. Door de relatief hoge dichtheid komen de openbare groenvoorzieningen evenmin uit de verf. Knutteldorp is vooral opvallend in zijn stedenbouwkundige vormgeving. Het ruimtelijk model is scherp begrensd, alsof het wil benadrukken dat Knutteldorp binnen de stedelijke samenleving van geheel Deventer een op zichzelf staande sociale eenheid moest zijn. "Het eerste wat aan Knutteldorp opvalt, is de geslotenheid van de buurt."⁵⁰

Via poorten of poortachtig ontworpen situaties kan de bezoeker dit territorium betreden. Ook binnen het plan is nog een drietal poorten toegepast, waardoor plaatselijk zeer besloten straatbeelden ontstaan.

Er zit voorts een reeks van drie pleinen in het plan, die onderling via poorten verbonden zijn, en nog een vierde plein dat los van die reeks staat. Bij het wandelen door Knutteldorp krijgt men het gevoel dat het plan hoofdzakelijk uit pleinen bestaat en dat de straten slechts dienen om van plein naar plein te gaan.

In de architectuur is een grote uniformiteit doorgevoerd, maar in die eenheid is toch verscheidenheid op te merken. Architectuur-historisch onderzoek heeft aan het licht gebracht dat in het ontwerp van pleinen en poortgebouwen een vast matenstelsel is aangehouden, in dit geval de gulden snede.⁵¹ Ook aan het ontwerp van het straatmeubilair en van de plantsoenen is veel zorg besteed. In alle opzichten heeft Knutteldorp getracht een wijk uit één stuk te ontwerpen.

Boschdrift, Hilversum

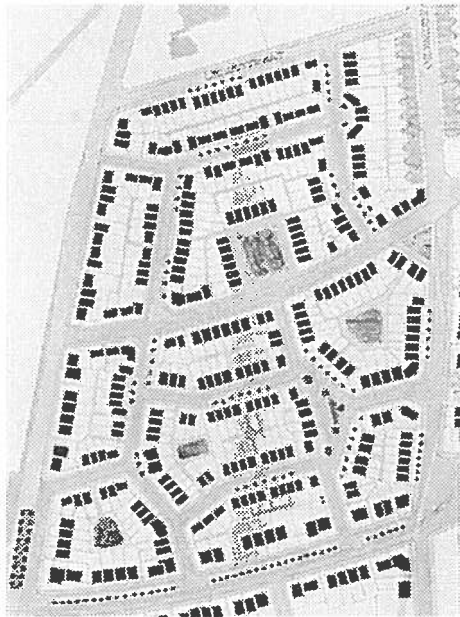
OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

Hilversum maakte aan het begin van de twintigste eeuw een groei door die te danken was aan de gunstige ligging tussen Amsterdam en Utrecht, de aantrekkelijke bouwlocatie (zand, natuur) en de totstandkoming van een knooppunt van spoorlijnen. De plaats was dankzij de railverbinding zowel voor welgestelde woonforensen als voor nieuwe (lichte) industrie een aantrekkelijke vestigingsplaats.

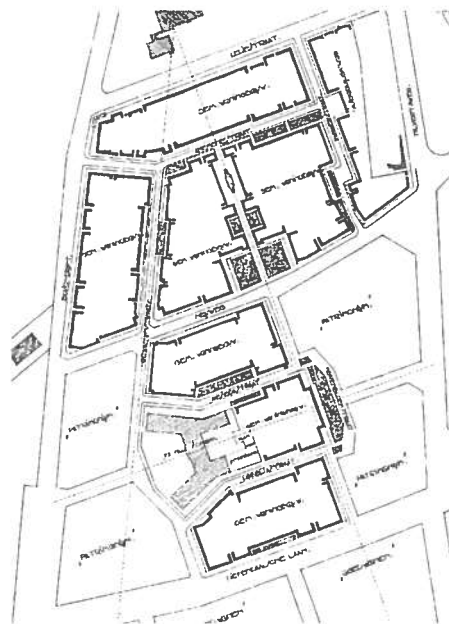
Er waren verschillende initiatiefrijke woningbouwverenigingen en de gemeente had tevens een eigen woningbedrijf opgericht. De gemeente beschikte over een krachtige leidersfiguur op de post van 'chef stedenbouw' in de persoon van W.M. Dudok.⁵² Dudok had de macht om alle bouwinitiatieven te coördineren en ervoor te zorgen dat de complexen van de verschillende bouwopdrachtgevers stedenbouwkundig een geheel gingen vormen met elkaar en met de nieuwe openbare voorzieningen die daarbij hoorden, zoals badhuizen, bibliotheken en schoolgebouwen. Dudok paste deze integratiestrategie alleen toe voor arbeiderswoningbouw. De wijken werden dus geen complete samenlevingsmodellen. Integendeel, Dudok bouwde een gesegregeerde stad. Arbeiderswijken en villawijken kregen hun eigen plekken in de gemeente toegewezen, er werd geen mengmodel gehanteerd.

Een voorbeeld van de stedenbouwkundige integratiestrategie zoals Dudok die in praktijk bracht is de wijk Boschdrift. Woningcomplexen van het woningbedrijf en van twee woningbouwverenigingen werden hier aan elkaar geschakeld tot een tuindorpachtige wijk. De twee gemeentelijke complexen, waarvoor Dudok niet alleen het stedenbouwkundig ontwerp leverde maar ook het architectonisch ontwerp, zijn dik omljnd. Het complex ten noorden van de Neuweg, de 'Eerste gemeentelijke woningbouw', bestaat uit 180 woningen. In dit complex is een bibliotheek opgenomen; deze bevindt zich boven de poort aan het inspringende plein aan de Neuweg. De 'Tweede gemeentelijke woningbouw', het complex ten zuiden van de Neuweg, bestaat uit 84 woningen. In dit complex is een schoolgebouw opgenomen. De complexen zijn gerealiseerd in de jaren 1917-1919.

De woningcomplexen van Patrimonium en Goed Wonen liggen als een hoefijzer om de "Tweede woning-

Oorspronkelijke plattegrond van de wijk Boschdrift te Hilversum, zoals opgenomen als onderdeel van een herziening van het uitbeidingsplan voor het zuidelijk gedeelte van de stad, 1915
Schaal 1:5000

Schematische weergave van de gerealiseerde verkaveling in de wijk Boschdrift te Hilversum, waarin de zichtlijn op de (buiten de wijk gelegen) kerk is aangegeven, alsmede het schoolgebouw dat geïntegreerd werd in het plan (gearceerd).
Schaal 1:5000

bouw' heen. Het totaalplan leverde een wijk van rond de 500 woningen op, die op zichzelf zou kunnen staan en die qua voorzieningenstructuur als lokale samenleving opgevat zou kunnen worden.

De openbare voorzieningen, zoals de bibliotheek en de school, hadden echter niet primair de functie om van de wijk een lokaal samenlevingsmodel te maken. Dudok schreef in een plantoelichting op de wijk Boschdrift dat '(...) door het opnemen van speelterreinen de frisheid van de gehele bebouwing wordt bevorderd en het esthetisch aspect verhoogd'.⁵³

Het ging hem in zijn ontwerpstrategie dus meer om ruimtelijke doelen, zoals afwisseling bereiken en markante punten in het plan aanbrengen, dan om sociale doelen, zoals het realiseren van een lokale samenleving. Het tuinstadmodel was bij Dudok puur gereduceerd tot een ontwerpvoorbeeld dat het oog moest bekoren.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Het plan Boschdrift stond onder invloed van de tuinstadbeweging. Dit blijkt allereerst uit de keuze van de bouwvorm: uitsluitend eengezinswoningen, niet of nauwelijks gestapelde bouw. Dudok koos voor laagbouw "alleen al om het landelijke karakter van Hilversum niet te verstoren".⁵⁴ Daarnaast blijkt Dudoks oriëntatie op de tuinstadbeweging uit toepassing van 'Unwinesque' ontwerpprincipes. Dat begon al op het schaalniveau van de gehele wijk. Dudok volgde daar een principe dat Unwin bijvoorbeeld in Hampstead toepaste: de zichtlijnen van een aantal straten werden op een kerkgebouw gericht, zodat dit gebouw voor alle bewoners als bakens in de buurt kon dienen. Dit betrof een al bestaand kerkgebouw dat in een eerder gebouwde wijk lag, en had met de wijk Boschdrift alleen visueel een relatie; maar als ontwerpmiddel werkte het.⁵⁵ Ook op de schaal van het woonblok zijn

Boschdrift

in het ontwerp 'Unwinesque' ontwerpprincipes terug te vinden: verspringingen in de straat die kleine pleintjes vormden, poorten die toegang gaven tot besloten binnenpleintjes, binnenterreinen in het inwendige van een blok die een speelfunctie hadden. Een wandeling door de wijk leverde verrassende momenten op.

In de architectuur heeft Dudok gestreefd naar de maximaal haalbare mate van afwisseling. De woningen in Boschdrift zijn gegroepeerd in korte blokken, waarvan er geen één helemaal gelijk was aan de ander. Ook de afwisseling van woningen met openbare gebouwen, zoals scholen en de bibliotheek, droeg bij aan de belevingswaarde.

Boschdrift voldoet op de dimensie 'vormgeving' overtuigend aan het ontwerpvoorbeeld. Qua dichtheid echter doet zich voelen dat de wijk een onderdeel van de stad is. De dichtheid lag met 65 woningen per hectare ruim boven de tuinstadnorm. De straten waren smal en lieten nauwelijks ruimte voor groenaanplant. De voortuintjes ontbraken soms en waar ze wel aanwezig waren is de

diepte zo gering dat ze zich niet leenden voor de aanplant van heesters en bomen. De visuele indruk van de openbare ruimte was dus niet groen, maar stenig.

De achtertuinen zijn ondiep (rond 8 meter) en daardoor ongeschikt om er een moestuin te houden.

Hilversum verwierf zich met de Dudokwijken ondanks de afwijkingen van het oorspronkelijke model faam als hét Nederlandse voorbeeld van goede tuinstadbouw. In 1924 vond in Amsterdam het Internationale Stedenbouwcongres plaats. De congresgangers brachten een werkbezoek aan de Hilversumse nieuwbouwcomplexen en spraken er hun lof over uit.⁵⁶

Er volgden nog meer internationale bezoeken aan Hilversum, waaronder de Deutsche Gartenstadt Gesellschaft (1930) en de Garden Cities & Town Planning Association (1934).

Deze belangstelling toont aan hoezeer de aandacht ook binnen de internationale tuinstadbeweging verschoven was van de sociale kant van het model naar de ruimtelijke kant ervan.

Analyse en vergelijking

VOORAF

De beschreven voorbeelden van tuinstadprojecten van woningbouwverenigingen en gemeentelijke woningbedrijven worden in deze paragraaf geanalyseerd aan de hand van het model dat in hoofdstuk 4 ontwikkeld is. Alvorens over te gaan tot de presentatie van de analyse, wordt andermaal opgemerkt dat de projecten naar de maatstaven van het tuinstadmodel zeer kleinschalig zijn. Met een gemiddelde projectgrootte die maar net boven de 200 woningen uitkomt, kan hoogstens worden gesproken van tuindorp, niet van tuinstad. Het oorspronkelijke tuinstadmodel gaat uit van 5500 woningen, meer dan vijftig maal zo veel. Het tuinstadmodel is in de Nederlandse praktijk geminiaturiseerd.

De analyse van de projecten geschiedt, op dezelfde wijze als dat in de laatste paragraaf van hoofdstuk 5 gedaan is voor de tuinstadprojecten van fabrikanten, aan de hand van de zes dimensies, die in hoofdstuk 4 uitgebreid beschreven zijn en die samengevat zijn in het analysemodel: bestaanswijze, bestuurswijze, samenlevingswijze, ruimtegebruik, groenvoorziening en vormgeving.

BESTAANSWIJZE

Bij de projecten van gemeenten en woningbouwverenigingen zijn in geen enkel geval fabrieken of andere bestaansbronnen in het model opgenomen. Het samenlevingsmodel was van meet af aan een woonmodel, geen woon-werkmodel. Doordat de woningbouwverenigingen en gemeenten op locaties aan de stadsrand bouwden, was eigen werkgelegenheid niet nodig en niet logisch. Ook een (aanvullende) bestaansbasis in de landbouw was gezien de ligging van de projecten nabij de stad niet logisch. De projecten voldoen daardoor aan geen van de punten in het analysemodel.

BESTUURSWIJZE

In de projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten werden bewoners volkomen vrij gelaten. Er was, enkele specifiek als woonschool opgezette projecten daargelaten, geen vergaande bemoeienis van de beheerder of een namens hem optredende woningopzichteres. Deze vrijheid betekende echter niet dat het bestuursmodel de autonomie en bottom-up bestuurswijze kende die bij de coöperaties in Duitstalige

landen (zie hoofdstuk 3) aan de orde was. In Duitstalige landen is de vereniging een coöperatie, met als uitgangspunt 'elk lid één stem'. Bewoners vormen daardoor zelf het bestuur. Bij de Nederlandse woningbouwverenigingen kon dit model ook worden gevolgd (bijvoorbeeld bij tuinwijk Zuid in Haarlem), maar dit waren uitzonderingen. Gebruikelijk was de constructie dat het bestuur niet door de bewoners zelf, maar door actieve leidersfiguren in politieke partijen of vakbonden gevormd werd. De stem die bewoners konden laten horen in de ledenraad was niet bindend, maar adviserend. De beslissingen werden uiteindelijk genomen door het bestuur.

Bovendien was de woningbouwvereniging meestal niet gebonden aan het territorium van het tuindorp. In de meeste gevallen hadden zij een taak op stedelijk niveau. Het bestuursmodel viel dan dus niet samen met het territoriale model; het bestuur bestreek een groter territorium, het tuindorp vormde daar een deelgebied van. De bewonersinbreng richtte zich daardoor automatisch ook op een groter gebied dan het tuindorp alleen.

In grote lijnen voldoet het bestuursmodel van de standaard Nederlandse woningbouwverenigingen desondanks aan de punten in het analysemodel: er is collectief grondbezit, bewoners hebben medezeggenschap in het beheer en het betreft een democratische organisatievorm.

SAMENLEVINGSWIJZE

De projecten waren eenzijdig gericht op arbeidershuisvesting. De woningbouwverenigingen en gemeenten hadden een huisvestingsdoel te vervullen voor de lage inkomens, de hoge inkomens konden zichzelf redden. Het model voldoet daardoor niet aan het punt 'menging van rangen en standen', maar voldoet, juist door de homogeniteit, weer wel aan het punt 'hoge integratiegraad'.

De overeenkomst met het oorspronkelijke model komt het duidelijkst naar voren in de compleetheid van het voorzieningspakket, dat men programmeerde. Men streefde ernaar dat het project op zichzelf kon staan. Waar men op kleine schaal werkte konden lang niet alle voorzieningen die men idealiter had gewild daadwerkelijk worden gerealiseerd. Soms loste men dat op door aansluiting te zoeken bij voorzieningen in de reeds bestaande, aanliggende bebouwing.

Bewoners konden zelf vorm en inhoud geven aan de activiteiten die men organiseerde, er was niet een fabrikant of andere instelling die alles voorkookte. Het programma was er door en voor de bewoners zelf, naar eigen inzicht en behoefte.

De gemeente liet soms het beheer van de openbare (speel-)ruimte en van de accommodaties van verenigingsactiviteiten over aan de bewoners. In een deel van de projecten was er specifieke aandacht voor 'groen en gezondheid', zoals alcoholmatiging en een groene opvoeding voor de jeugd. Dat laatste gaf men inhoud door het organiseren van educatieve natuurexcursies, niet zozeer door middel van schooltuinen. Al met al voldoen de projecten op vrijwel alle punten aan het analysemodel, of althans in verhouding tot de projectgrootte zo veel als mogelijk is.

RUIMTEGEBRUIK EN GROENVOORZIENING

In de beschreven projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten varieert de woningdichtheid tussen 26 woningen per hectare en 88 woningen per hectare. De dichtheid is dus vrijwel altijd hoger, en in een aantal gevallen belangrijk hoger, dan in het oorspronkelijke model, waarin 25 woningen per hectare als norm gold. De hogere dichtheid hield verband met het feit dat de woningbouwverenigingen en gemeenten vaker in stedelijk gebied werkten en minder vaak in rurale gebieden. Ze bouwden dus op duurder grond.

De groenvoorziening is bij de meeste projecten als sier- en speelgroen uitgewerkt, het productief maken van groen speelt bij projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten een marginale rol. Daarbij speelde mee dat in projecten met een hoge dichtheid de tuinen bij de woningen te klein waren om er een moestuin aan te leggen of dieren in te houden.

Ook bij de veelal wat hogere dichtheid hielden de ontwerpers aandacht voor de openbare ruimte, en ontwierpen zij pleinen, hoven en binnenterreinen voor collectief gebruik, die zo veel mogelijk een groene inrichting kregen. De projecten voldoen aan de punten in het analysemodel, wanneer met een royale marge gerekend wordt: er worden concessies gedaan aan de woningdichtheid en de groenvoorziening, vooral het productieve groen moet het met minder doen.

Ook is er, net als bij de fabrikantentuindorpen, geen enkel project met een groene gordel, maar dat was ook hier gezien de kleine schaal niet nodig en niet logisch.

VORMGEVING

In vrijwel alle projecten heeft het voorbeeld van de (Engelse) tuinstadprojecten de ontwerpers tot inspiratie gediend: zij werkten met 'Unwinesque' stedelijke ruimten en verkavelingsvormen, die gestalte geven aan de beslotenheid, kleinschaligheid en het streven naar sociale integratie die in het samenlevingsmodel van de tuinstad besloten lagen. Voor de architectonische aspecten geldt de navolging van het Engelse ontwerpvoorbeeld minder sterk. Bij de projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten worden architectonische 'dissidenten' aangetroffen waarin de ontwerpers de hoekige lijnen van het Nieuwe Bouwen introduceerden; deze architectuur vormde een tegenstelling met de ambachtelijke en romantische cottage-architectuur waar Unwin mee werkte. De hoekige lijn bleek echter verzoenbaar met de beslotenheid en kleinschaligheid van de stedenbouwkundige en landschappelijke ontwerpprincipes die de Nederlandse oprichters van tuindorpen en tuinwijken volgden.

De projecten voldoen aan de punten in het analysemodel, zij het dat dit geldt voor het schaalniveau van de directe woonomgeving (de straat, het blok en de buurt). Er is geen sprake van een monumentale compositie van boulevards, openbare gebouwen en een winkelgalerij: die behoort bij de grootschalige uitvoering van het model, en niet bij de kleine schaal waarop men in Nederland werkte.

NEDERLANDSE TUINDORPEN VERGELEKEN MET 'GARDEN CITIES' EN 'SIEDLUNGEN'

Worden alle beschouwde voorbeelden van Nederlandse tuindorpen samengenomen en vergeleken met de hoofdvarianten in het tuinstadmodel die in hoofdstuk 2 en 3 zijn beschouwd, de liberale variant in de Angelsaksische landen respectievelijk de coöperatieve variant in de Duitstalige landen, dan valt op dat Nederland trekken van beide varianten vertoont.

Enerzijds lijkt het Nederlandse model op het Duitse model door zijn kleinschaligheid en homogeniteit (het accent ligt op huisvesting voor de arbeidersklasse, niet op het huisvesten van een complete, naar rangenstand gemengde bevolking). Anderzijds lijkt het model op het Engelse doordat het bestuur van de projecten werd overgelaten aan een overkoepelend orgaan waarin geen inspraak van bewoners geregeld

was, of althans niet op de schaal van het tuinstadproject zelf. Ook ten aanzien van de groendimensie staat het Nederlandse model tussen het Engelse en het Duitse model in. Er zijn zowel voorbeelden met een accent op siergroen, als voorbeelden waarin het accent ligt op productiegroen.

Conclusie

In Nederland zijn fabrikanten, woningbouwverenigingen en gemeenten in de periode 1900-1925 enthousiast bezig geweest met het realiseren van tuinstadachtige woningbouwprojecten. Soms kozen zij als opdrachtgever bewust voor het tuinstadmodel, in andere gevallen deden zij dat op voorstel van de door hun ingehuurd architect.

Het tuinstadmodel werd in de Nederlandse context geminiaturiseerd, maar behield desondanks een aantal essentiële kenmerken van het oorspronkelijke model: de samenlevingswijze (informeel, veel gezamenlijke activiteiten, veel eigen verantwoordelijkheid voor het culturele leven), het ruimtegebruik (de lage woningdichtheid, de leefruimte en de bewegingsvrijheid), de groenvoorziening (waarbij de oprichters iets meer naar het Engelse parkmodel keken dan naar het Duitse productiemodel), en als laatste maar zeker niet als minste de stedenbouwkundige en architectonische vormgeving. De vormgeving was het kenmerk dat al het voorgaande moest belichamen. Daartoe koos men voor ambachtelijke, traditionele, gevarieerde en decoratieve architectuur in een groene, besloten en intieme stedenbouwkundige context. Soms was het beeld dat men daarmee schiep niet meer dan een lege huls; in die gevallen koesterden de oprichters geen specifieke doelstellingen op sociaal vlak en zag de architect het tuinstadmodel puur als een aantrekkelijk ontwerpvoorbeeld om na te volgen. Bij een aantal fabrikantendorpen was de vormgeving zelfs misleidend. De bestuurswijze van fabrikanten kon lijnrecht in tegenspraak zijn met de geest van het oorspronkelijke model: dan was er een autoritair regime in plaats van zelfbestuur. Dat werkte dan vaak door in de samenlevingsdimensie: bij bewoners ontstond apathie in plaats van zelfontplooiing, of de bemoeienis van de fabrikant verdeelde de mensen in plaats van dat men ze met elkaar verbond.

Dat is echter niet de totaalindruk over het bestand van Nederlandse tuinsteden, integendeel! De inhoud van het sociale model mag dan afgeslankt zijn ten opzichte van het oorspronkelijke model, en veelal beperkt blijven tot de samenlevingswijze, maar komt dan tenminste op die dimensie toch dicht in de buurt van de bedoelingen van het oorspronkelijke model. In die gevallen is de ambachtelijke architectuur en de besloten stedenbouw beslist een juiste uitdrukking van het sociale model.

De projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten komen het dichtst bij het oorspronkelijke model. Behalve ten aanzien van de bestaanswijze (het autarkie-beginsel speelde in deze initiatieven geen enkele rol) voldoen de projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten op alle dimensies aan het analysemodel dat in hoofdstuk 4 is opgesteld, zij het dat men soms (noodgedwongen) concessies deed aan de woningdichtheid, het groen en het voorzieningenpakket.

De gelijkenis geldt voor de aard van het model, niet voor de omvang. Het model werd in Nederland geminiaturiseerd, men werkte op een meer dan 15 keer zo kleine schaal als beoogd in het oorspronkelijke model. Ondanks deze schaalreductie en de concessies die men deed, ademt het Nederlandse tuinstadproject onmiskenbaar de geest van het oorspronkelijke model. Het model werd geminiaturiseerd (van tuinstad naar tuindorp), maar niet gekarikaturiseerd.